

JOANNA WYSZYŃSKA
UNIwersytet Warszawski
Instytut Lingwistyki Stosowanej
WYSZYNSKA.JOANNA@GMAIL.COM

POWRÓT SEFARDYJCZYKÓW. O ŻYDACH WE WSPÓŁCZESNEJ HISZPANII

Wstęp

Celem artykułu jest próba rekonstrukcji losów hiszpańskich Żydów na hiszpańskich ziemiach i zobrazowanie, jak wraz z upływem czasu zmieniał się ich wpływ na życie społeczne, polityczne i kulturalne Hiszpanii. Odrębną kwestią, która została poruszona jest problem współczesnych postaw wobec Żydów.

Na mocy ustawy 12/2015, która weszła w życie w październiku 2015 r., Żydzi sefardyjscy, będący potomkami Żydów wypędzonych z Hiszpanii w 1492 r., będą mogli, spełniwszy wymogi, które omawiam w dalszej części tekstu, otrzymać hiszpańskie obywatelstwo¹. *De facto*, dotyczyć to może 4300 osób. Ta nowa ustawa stała się dla mnie przyczynkiem do poniższych rozważań na temat losu Sefardyjczyków, sytuacji Żydów w Hiszpanii i obecnego tam antysemityzmu.

Żydzi² we współczesnej Hiszpanii stanowią niewielki procent społeczeństwa. Według opracowania opublikowanego w 2014 r. przez hiszpańskie

1 *Ley 12/2015 de 24 de junio, en materia de concesión de la nacionalidad española a los sefardíes originarios de España, czyli Ustawa 12/2015 z dnia 24 czerwca, o przyznawaniu hiszpańskiego obywatelstwa wywodzącym się z Hiszpanii Sefardyjczykom*. Dostępna na stronie BOE (hiszpańskiego odpowiednika Dziennika Ustaw). Artykuł Miquela Arberoli w dzienniku „El País” o powrocie Żydów Sefardyjskich do Hiszpanii po przyjęciu ustawy 12/2015. Adresy stron internetowych i daty dostępu umieszczono w bibliografii.

2 W tekście stosuję pisownię słowa Żyd wielką literą kiedy chodzi o przedstawiciela grupy etnicznej, a małą kiedy mam na jej myśli wyznawcę judaizmu, zgodnie ze stanowiskiem Rady Języka

Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz instytucji Centro Sefarad-Israel³ stworzonego we współpracy z badaczami kultury żydowskiej, takimi jak, m.in. José Antonio Lisbona Martín⁴, Jacobo Israel Garzón⁵, Miguel de Lucas⁶, Esther Berdahan Cohen⁷, Hiszpanię zamieszkuje aktualnie ok. 30 tys. Żydów [Lisbona Martín 2014: 16]. To niewiele w porównaniu z szacunkami z XIV w., kiedy to do 1370 r. hiszpańskie ziemie zamieszkiwało 180 tys. – 250 tys. Żydów [Pérez, 2005: 55].

Żydzi sefardyjscy wczoraj i dziś

Diaspora Żydów sefardyjskich, a więc wywodzących się z Hiszpanii, jest zdecydowanie mniej liczna na świecie niż diaspora Żydów aszkenazyjskich, czyli tych związanych z terenami Niemiec, Francji i Europy Wschodniej. Sefardycy, czyli Żydzi hiszpańscy, swoją nazwę zawdzięczają hebrajskiemu słowu, określającemu Półwysep Iberyjski (*Sefarad*), [Ayoun, Vidal, 2002: 13]. W 1492 r. ci, którzy nie wyrzekli się swojej wiary, na mocy edyktu z Granady, zostali wydalen z Hiszpanii, której tożsamość od czasów Królów Katolickich była ściśle związana z katolicyzmem właśnie [Pérez, 2005: 15]. Dziś potomkowie sefardyjskich Żydów mają możliwość powrotu do korzeni i ponownego zintegrowania się z hiszpańskim społeczeństwem.

Polskiego, dostępnym na jej oficjalnej stronie.

- 3 Opracowanie Cuadernos de la Escuela Diplomática número 51. *El judaísmo. Contribuciones y presencia en el mundo contemporáneo* jest dostępne na oficjalnej stronie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Hiszpanii.
- 4 Politolog i dziennikarz, specjalista, zajmujących się kwestią żydowską we współczesnej Hiszpanii oraz relacjami hiszpańsko-izraelskimi. Autor książek o tematyce żydowskiej: *Retorno a Sefarad. La política de España hacia sus judíos en el siglo XX* (1993), *Samuel Hadas. Embajador de Israel al Servicio de la Paz* (2011) y *España-Israel. Historia de unas Relaciones Secretas* (2002).
- 5 Pisarz, krzewiciel kultury żydowskiej w Hiszpanii, Sefardyczyk, przewodniczący Wspólnoty Żydowskiej w Madrycie w latach 2001-2008, a od 2003 r. przewodniczący Federacji Wspólnot Żydów Hiszpańskich. Autor książek: *El Exilio Español Republicano y los Judíos* (2009), *Escrito en Sefarad: aportación escrita de los judíos de España la literatura, la erudición, la ciencia y la tecnología contemporáneas* (2005).
- 6 Dyrektor Generalny instytucji *Centro Sefarad-Israel*, będącej miejscem spotkań dla wspólnot żydowskich w Hiszpanii. Zajmuje się promocją sefardyjskiego dziedzictwa kulturowego.
- 7 Hiszpańska pisarka, Sefardyjka urodzona w Maroku. Autorka książki *Déjalo, ya volveremos*, w której opisuje życie wspólnoty sefardyjskiej. Obecnie jest szefową sekcji programu kulturalnego centrum *Centro Sefarad-Israel*. Współpracuje z dziennikiem „El País”.

Król Hiszpanii Filip VI 30 listopada 2015 r. podpisał wspomnianą wcześniej ustawę 12/2015, która pozwala pochodzącym z Hiszpanii sefardyjskim Żydom uzyskać hiszpańskie obywatelstwo. W królewskim przemówieniu padło zdanie, że Hiszpania tęskniła za Sefardyjczykami, a ustawa stanowi nowe otwarcie w historii kraju, który czeka na ich powrót, ponieważ przed niemal pięcioma wiekami byli oni ważnym elementem na kulturowej mapie Hiszpanii. Co więcej, ta zmiana w prawie powinna być odczytywana jako „akt historycznego zadośćuczynienia za tragiczny i poważny błąd Hiszpanii”⁸, jak przekonywał Eduardo Cohen, prezes Centrum Badań i Rozpowszechniania Kultury Sefardyjskiej (*Centro de Investigación y Difusión de la Cultura Sefardi*) z siedzibą w Buenos Aires, podczas spotkania w Madrycie z przedstawicielami społeczności sefardyjskich z całego świata. Zainteresowani hiszpańskim obywatelstwem wnioskodawcy muszą spełnić ustawowo określone wymogi, tj.: dowieść, iż są potomkami Żydów sefardyjskich, a więc przedstawić stosowne dokumenty poświadczające pochodzenie, wykazać się znajomością języka ladino oraz zobowiązani są zdać test z wiedzy o hiszpańskiej konstytucji, kulturze i bieżących wydarzeniach. Co najistotniejsze, Sefardyjczycy, decydujący się na naturalizację nie będą musieli zrzekać się swojego dotychczasowego obywatelstwa⁹.

Nie ma zgody co do tego, jakie czynniki decydują o przynależności do Żydów sefardyjskich [Ayoun, Sephiha, 2002: 13], dlatego też istnieje kilka definicji sefardyjskości. Jedna z bardziej znanych definicji powstała na I Sympozjum poświęconym studiom nad sefardyjskimi Żydami, które miało miejsce 1-6 czerwca 1964 r. i precyzuje, że Sefardyjczycy to potomkowie Żydów wyrzuconych z Hiszpanii w 1492 r. [Hassán, 1970: XVII]. Ta definicja jest bardzo wąska i skupia się na aspektach geograficznych oraz ramach czasowych. W 1988 r. zostaje ona rozszerzona o aspekt kulturowy: „sefardyjskość to przede wszystkim język, historia i wytwory kultury Żydów pochodzących z Hiszpanii bądź zasymilowanych począwszy od tych, którzy wyemigrowali, aż po kolejne pokolenia, nawiązujące do tradycji judeo-hiszpańskiej, przebywający poza hiszpańskimi ziemiami” [Lacave, 1978:VII-IX]. Z kolei *Encyclopedia Judaica*¹⁰ proponuje definicję bardzo

8 Wypowiedź E. Cohena, prezesa Centrum Badań i Rozpowszechniania Kultury Sefardyjskiej z siedzibą w Buenos Aires, dostępna w elektronicznej wersji dziennika „Diario”, artykuł Raphaela Mindera (06.12.2015).

9 Z BOE (hiszpańskiego Dziennika Ustaw): ustawa 12/2015 z dnia 24 czerwca 2015 r. o przyznaniu Sefardyjczykom hiszpańskiego obywatelstw (*Ley 12/2015 de 24 de junio de 2015*).

10 Z elektronicznej wersji *Encyclopedia Judaica*.

zawężoną: „potomkowie Żydów, którzy zamieszkiwali Hiszpanię i Portugalię przed 1492 rokiem”. Równie lakoniczna jest ta, która pochodzi ze spotkania Federacji Żydów sefardyjskich zorganizowanego w Amsterdamie w 1971 r. i została sformułowana przez Elie Éliyachar [1971: 60]: „nazywam sefardim [Sefardyjczykami] wszystkich [Żydów], którzy nie są aszkenazim [Aszkenazyjczykami]”.

Jednakże Éliyachar w swojej definicji nie uwzględnił tych Żydów, którzy nie pasują do podziału sefardim-aszkenazim, tj. Żydów z Jemenu, czyli Mizrachijczyków oraz z Etiopii, czyli Falaszów.

W niniejszej pracy centrum zainteresowania stanowią będą Sefardyjczycy w szerokim rozumieniu, które obejmuje Żydów wygnanych z Hiszpanii w 1492 r. oraz ich potomków, żyjących poza granicami kraju, a także judeo-españoles, tj. hiszpańskich Żydów, którzy pozostali w Hiszpanii po edyktie wygnańcym, przechodząc na katolicyzm i nierzadko wyznając judaizm w ukryciu, będący sefardim w odróżnieniu od aszkenazim.

Przeszłość Sefardyjczyków w Hiszpanii

Historia Żydów w Hiszpanii przypomina sinusoidę, jako że ich sytuacja zmieniała się w zależności od władców i nastrojów społecznych. Raz byli szanowani, a innym razem pogardzani. Właściwie za każdym rządów i w każdej epoce historycznej doświadczali zarówno względnego spokoju i harmonijnej koegzystencji z innymi mieszkańcami Półwyspu, jak i szykan oraz przemocy ze strony władzy i ludności. Aż w końcu edykt z 1492 r. przypieczętował ich los i zmusił do opuszczenia ziemi, którą uczynili swoją ojczyzną. W tej części ukazane zostaną zmienne koleje losu Żydów na hiszpańskich ziemiach.

Względny rzymski spokój

Trudno ustalić, jakie były początki Żydów na Półwyspie Iberyjskim. Legenda głosi, że pojawili się tam za czasów króla Salomona. Przyjąć można, że przybyli po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej, ok. VI w. p.n.e., zaś początek okresu rzymskiego w historii Hiszpanii datuje się na 197 r.p.n.e., kiedy Rzymianie utworzyli dwie prowincje – Citerior (czyli Hiszpanię Bliższą) oraz Ulterior – Hiszpanię Dalszą, odbierając te ziemie Kartaginie po wygranych wojnach punickich. Hiszpania stała się częścią Cesarstwa Rzymskiego i na jej terenach postępował proces romanizacji.

Czas Cesarstwa Rzymskiego to okres względnego spokoju i stabilnej sytuacji Żydów na Półwyspie. Rzymianie byli stosunkowo tolerancyjni wobec judaizmu, nadając mu status religio licita, co można tłumaczyć dosłownie jako „religia legalna”. Oznaczało to, że Żydzi mieli prawo do swobodnego wyznawania swojej wiary. Co prawda, nie cieszyli się oni sympatią, ponieważ stanowili zamkniętą grupę i nie byli skłonni do integracji z Rzymianami, którzy nie rozumieli ich tradycji, m.in. szabasu oraz idei koszerności. Poza tym ludność żydowska wyznawała, podobnie jak potem chrześcijanie, wiarę monoteistyczną, co nie podobało się wielu Rzymianom, jak można wyczytać w tekstach Horacego, Tacyta i Pilinusa [Peréz 2007: 17]. Duża część społeczeństwa traktowała ich wrogo. W latach 66-73 n.e. na terenie Cesarstwa miała miejsce eskalacja wrogości wobec Żydów z uwagi na brutalną wojnę żydowską, która była ich wyrazem buntu przeciwko panowaniu rzymskiego na terytorium Judei [Johnson 2006: 56]. Jednak oficjalnie Żydzi na Półwyspie mieli prawa obywatelskie i byli respektowaną mniejszością wyznaniową. Wśród nich najwyższą pozycję mieli rzymscy bankierzy-handlowcy, czyli negotiatores. Niemniej jednak do momentu przyjęcia przez Rzym katolicyzmu, tj. w IV w., Żydzi żyli w Rzymie spokojnie. Dopiero od IV w. pod wpływem Kościoła katolickiego zaczęli być marginalizowani i zmuszani do konwersji wyznaniowej.

Plemiona germańskie a Żydzi – od tolerancji ku represjom

W V w. panowanie Rzymian na Półwyspie Iberyjskim dobiegło końca. Władza została przejęta przez plemiona germańskie. Ludność żydowska w Hiszpanii była wtedy liczna i szanowana m.in. przez Swebów i Wandalów, którzy pojawili się jako pierwsi spośród Germanów. Żydzi zajmowali się wtedy handlem i mieli status podobny do rzymskich bankierów-handlowców, czyli negotiatores. Posiadali swoje własne dzielnice m.in. w Granadzie, Toledo oraz Tortosie, które nie były marginalizowane, a wręcz przeciwnie cieszyły się uznaniem plemion germańskich [Sayas, Abad, 2013: 152].

Jak twierdzi Cordero [2000: 14] dopiero za czasów Wizygotów, którzy przyjęli wiarę katolicką w 586 r. zaczęły pojawiać się napięcia między społecznościami żydowskimi a katolickimi. Na początku ich rządów, czyli od 409 r. sytuacja Żydów nie uległa znacznemu pogorszeniu. Zajmowali się oni dalej uprawą ziemi i dzierżawili ją na zasadach kolonatu; byli sądzeni według prawa rzymskiego. Dopiero potem zostali podporządkowani kodeksowi Teodozjusza z 506 r. i pozbawieni pełnego prawa obywatelskiego.

To właśnie od momentu wejścia w życie tego kodeksu zaczęto ich traktować inaczej. Warto jednak wspomnieć, że początkowo prawa te nie były stosowane bardzo restrykcyjnie. Kodeks stanowił raczej martwy zapis aniżeli faktyczne prawo, znajdujące zastosowanie w życiu.

Położenie Żydów zmieniło się w 586 r., po objęciu władzy przez wizygotkiego władcę Rekkareda, który przeszedł na katolicyzm i w porozumieniu z Kościołem katolickim sprawił, że zostali oni poddani wielu restrykcjom, które ograniczały ich działalność handlową, prawo do ziemi oraz zakładały wysokie podatki [Durham-Seminario, 1975: 37]. Nadszedł czas represji. Ci, którzy mogli uciekali, a inni zostali bez środków do życia i stali się niewolnikami. W tamtym okresie Żydzi nie byli w stanie zintegrować się ze społecznością Wizygotów z powodu licznych prześladowań. Idea zjednoczenia królestwa pod panowaniem władców Wizygotów zakładała bowiem wykorzenie judaizmu i zjednoczenie terytoriów dzięki wspólnej religii, tj. katolicyzmowi. W 612 r. sytuacja zaostrzyła się jeszcze bardziej, ponieważ Sisebut, kolejny władca Wizygotów, zakazał Żydom posiadania chrześcijańskich służących oraz wchodzenia w związki małżeńskie z katolikami. Żydzi stracili wówczas status szanowanych handlowców, jakim cieszyli się za panowania Wandalów i Swebów. Nastąpił dla nich trudny czas, lecz sytuacja ta zmieniła się wraz z wejściem na ziemię Półwyspu Iberyjskiego trzeciej wielkiej religii: islamu.

Pozycja Żydów w epoce dominacji islamu

Okres arabskiego panowania na Półwyspie Iberyjskim to czas pomyślny dla hiszpańskich Żydów. Od VIII w. żyli w harmonii z muzułmanami. Dopiero w XII w. ich sytuacja zaczyna się komplikować ze względu na dojście do władzy fanatycznej dynastii Almohadów. Arabowie, którzy byli wybawieniem od Wizygotów, okazali się kolejnymi prześladowcami.

Początki epoki muzułmańskiej na ziemiach hiszpańskich były bardzo pomyślne dla Żydów. Pokonani w 711 r. przez Tarika katolicy za swoją porażkę obwinili wrogów wiary katolickiej, czyli Żydów, którzy oddawali miasta muzułmanom. Ci zaś przyjęli najeźdźców jak wybawienie, ponieważ dzięki nim mogli z pełną swobodą wyznawać swoją religię. Niekiedy pomagali najeźdźcom do tego stopnia, że dowódcy muzułmańscy powierzali im obronę miast zaraz po ich zdobyciu [Pérez, 2007: 8]. Społeczności żydowskie rozkwitały, zakładając tzw. aljamas, czyli autonomiczne grupy, m.in. w Meridzie i w Kordobie [Galovská, 2007: 9]. Jak podkreśla Hinojosa Montalvo [1998: 26] Żydzi za czasów Al-Andalus zostali objęci ochroną jako lud księgi, czyli lud,

któremu Słowo Boże zostało objawione, a następnie spisane w świętej księdze. W związku z tym mogli wyznawać swoją religię; w zamian za to płacili jedynie dodatkowe podatki. Swoją złotą okrasę przeżywali w okresie kalifatu, czyli w X i XI w. W tym okresie sprawowali ważne funkcje w państwie i wywierali wpływ na tak zwaną kulturę mudéjar, czyli kulturę będącą połączeniem elementów muzułmańskich i chrześcijańskich, która dominowała w architekturze i sztuce Półwyspu od XII do XII w. [Romón Juan, 2009: 534]. Dotyczyło to zarówno literatury jak i nauki oraz prawa. W dużych miastach Żydzi zajmowali się także działalnością finansową.

To epoka, kiedy mieli oni faktycznie duży wpływ na kulturę i sztukę Półwyspu. Wielcy mistrzowie z Babilonii i Maghrebu tworzyli na terytoriach Hiszpanii żydowską kulturę, która oddziaływała na kulturę całego Półwyspu. Kulturowali również duchowość hebrajską, która miała swoje odzwierciedlenie w poezji, gramatyce, egzegezie biblijnej, komentarzach do Talmudu, myśli prawnej, literaturze a także nauce. Największymi ośrodkami kultury żydowskiej na Półwyspie w tym okresie były: Kordoba, Malaga, Granada, Lucena, Sewilla i Saragossa [Hinojosa Montalvo, 1998: 26].

Sytuacja Żydów zaczęła ulegać pogorszeniu począwszy od 1146 r. Wówczas to do władzy doszli fanatyczni religijnie Almohadzi, będący marokańską dynastią, pochodzenia berberyjskiego. Ich surowa interpretacja praw islamu sprawiła, że Żydzi albo byli zmuszeni do porzucenia swojej religii, albo cierpieli męczeńsko za wiarę [Pérez, 2007: 12]. Okres ten nie trwał jednak długo, gdyż od północy Półwyspu postępowała rekonkwista. Żydzi prześladowani przez Almohadów zaczęli „przemieszczać się na północ Półwyspu, wtedy już katolicką, oferowano im tam bowiem ziemię i przywileje, by skutecznie osłabić Almohadów” [Levine-Melammed, 2004: 4]. Rekonkwista zapowiadała się dla Żydów pomyślnie. Nie mogli przewidzieć, czym się dla nich skończy tak dobrze zapowiadający się okres.

Żydzi w okresie rekonkwisty

Rekonkwista była zbrojną walką chrześcijan na Półwyspie Iberyjskim o wiarę chrześcijańską oraz odzyskanie ziem podbitych przez muzułmanów w VIII w. Przybrała ona na sile w XI w. Wtedy to północne ziemie wróciły pod chrześcijańskie panowanie. W XII i XIII w. proces ten objął także dolinę rzeki Ebro oraz Andaluzję, a więc chrześcijanie zaczęli odzyskiwać także południową Hiszpanię. Tereny niegdyś rządzone przez muzułmanów były przejmowane przez katolików. Jeszcze na początku epoki władców

katolickich nic nie zapowiadało tak dramatycznego końca hiszpańskich Żydów. Byli oni traktowani jako *servi regis*, czyli byli na służbie hiszpańskich władców, którzy korzystali z ich wsparcia przy administrowaniu ziem. Żydzi żyjący na terenach objętych rekonkwistą dostawali przywileje, jako że, Królowie Katoliccy, zwłaszcza Alfons X, król Kastylii-Leon oraz Jaime I, król Aragonii, uważali ich za wysmienitych zarządców terytorialnych, świetnie organizujących życie społeczne. To na ich panowanie, a więc kolejno na lata 1252-1284 oraz 1262-1276, przypada największy okres aktywności społecznej Żydów. Wtedy pojawiają się wielkie postaci judaizmu iberyjskiego, jak rabin, filozof i lekarz Nahmánides de Gerona, oraz rabin Barcelony Salomó Ben Adret [Hinojosa Montalvo, 1998: 27].

Przed rządami Ferdynanda V oraz Izabeli I Kastyljskiej Żydzi byli obecni na dworze, zwłaszcza od momentu rządów monarchy Kastylii-Leon, Alfonsa VI, czyli od 1072 i pełnili ważne funkcje, szczególnie w obszarze zarządzania finansami publicznymi. Również w następnych latach m.in. król Pedro I, sprawujący rządy w latach 1350-1369, mianował głównym zarządcą finansowym Żyda Youçafa Pichona [Alvarez, Izquierdo, 2007: 90]. W ogóle dwór Pedra I nazywany był z pogardą „dworem żydowskim”, co wskazuje na dużą liczbę urzędników pochodzenia żydowskiego na dworze. Jednakże miano to można także odczytywać jako sygnał rodzących się nastrojów antyżydowskich wśród ludu.

Na dworze władców, którzy wydali edykt z 1492 r., tj. Ferdynanda V i Izabeli I Kastyljskiej, Żydzi byli obecni. Jak twierdzi Luiz Suárez Fernández [1998], zajmujący się czasami Królów Katolickich, tych dwoje władców było obrońcami społeczności żydowskiej, choć jest to dyskusyjne zważywszy na fakt, że przypieczętowali oni tragiczny los Żydów. Niemniej jednak na ich dworze pracowali m.in. Abraham Seneor, który był rabinem Kastylii i głównym skarbnikiem Hermandad [bractwa] oraz Youçef Abravanel, poborca podatkowy Korony Kastylii.

Kwestią dyskusyjną jest to, co skłoniło ich do wydania edyktu. Według Blasco Martinez [2005: 13] Królowie Katoliccy dążyli do zjednoczenia całej Hiszpanii, a pomoc w tym miał jeden język i jedna religia. Wśród innych czynników wymienia się także presję ze strony klas niższych i szlachty feudalnej lub patrycjatu miejskiego. Powodem mogły być również ogólne nastroje społeczne, które uniemożliwiały wspólną pokojową koegzystencję katolików i Żydów.

Zmiany na niekorzyść Żydów zaczęły się w XIII w. i zaostrzyły w XIV w., kiedy w społeczeństwie pojawił się negatywny obraz wyznawców judaizmu,

mający swój początek w nauce Kościoła. Niedługo więc było Żydom dane cieszyć się spokojem, po uwolnieniu spod okrutnych rządów Almohadów.

Okres panowania Królów Katolickich to okres kluczowy w budowaniu negatywnych postaw względem Żydów w Hiszpanii. Jak wskazuje Hinojosa Montalvo [1998: 27] byli oni obwiniani o wszelkie nieszczęścia i zarazy m.in. za epidemię czarnej śmierci, czyli dżumy, którą łączono z przedstawicielami wyznania mojżeszowego; byli synonimem złodziejstwa, wyzysku, lichwy i nieuczciwych interesów; postrzegano ich jako mściwych i fałszywych; byli deprecjonowani i marginalizowani przez katolików. Za główną przyczynę nienawiści do Żydów można uznać ich silną pozycję ekonomiczną, która stała się pożywką dla antysemityzmu i paradoksalnie przyczyniła się do ich upadku w Hiszpanii, jako że

(...) ludność żydowska zajmowała się handlem i parala zawodami bankierskimi, związanymi właśnie z lichwą i kredytem, a więc szybszym pieniądzem niż praca na roli i bardziej pewnym niż narażanie życia dla zamorskich planów koronnych, prowadząca ich społeczności do ponadprzeciętnej korzystnej pozycji materialnej bywała zazwyczaj obiektem zawiści [Biernacka, 2009: 21].

Za czasów Królów Katolickich poddano Żydów segregacji, tworząc dla nich specjalne dzielnice nazywane pojęciem juderías. Nie mogli oni także nosić broni ani żadnych wyróżniających ich strojów bądź znaków; mieli też zakaz uczestnictwa w katolickich uroczystościach.

Wyznawania judaizmu zabroniono po zdobyciu Granady, ostatniego muzułmańskiego bastionu na Półwyspie Iberyjskim. Edykt z 1492 r., który został wydany przez Ferdynanda V Katolickiego oraz Izabelę I Kastylijską, zobowiązywał Żydów do opuszczenia królestwa w ciągu trzech miesięcy. Żydzi mogli pozostać na Półwyspie pod warunkiem przyjęcia chrztu i wyrzeczenia się swojej wiary. Tylko nieliczni zdecydowali się na ten krok. Reszta musiała opuścić hiszpańskie ziemie. Całe przedsięwzięcie zostało przeprowadzone bardzo szybko. Żydzi byli pozbawiani mienia i z dnia na dzień tracili wszystkie prawa; ustanowiono specjalnych komisarzy, którzy sprawowali funkcje administracyjne i zarządzali zatrzymanymi majątkami żydowskimi [Blasco Martínez, 2005: 15].

Wygnani hiszpańscy Żydzi kierowali się do Prowansji, Włoch, Afryki Północnej, Imperium Osmańskiego i na Bałkany. W sumie przed i po wydaniu edyktu około 100 tys. do 150 tys. Żydów opuściło Półwysep Iberyjski, a Hiszpania tolerowała ich obecność tylko w Oranie w Afryce Północnej [Walaszek, 2007: 66]. Dla hiszpańskich Żydów nastał czas tułaczki po świecie.

Próby żydowskich powrotów w XIX i XX wieku

Hiszpańscy Żydzi pojawili się ponownie w Hiszpanii dopiero w XIX w. kiedy w 1859 r. w Maroko, Ceucie i Melilli doszło do incydentów antyhiszpańskich. Gdy wojsko hiszpańskie wkroczyło na teren marokańskiego miasta Tetuan, mieszkający tam Sefardyjczycy powitali Hiszpanów niczym wybawicieli, ponieważ byli bardzo źle traktowani przez Maurów [Pérez, 2005:297]. Było to kuriozalne wydarzenie. Oto Sefardyjczycy witali z radością swoich dawnych oprawców; witali tych, którzy ich wygnali, i teraz walczyli po ich stronie. Wtedy też nieliczni Żydzi zdecydowali się nawet na przeniesienie do hiszpańskiej Ceuty, gdzie zostali dobrze przyjęci, a niektórzy żydowscy kupcy wyruszyli do Madrytu, Barcelony i andaluzyjskich miast, korzystając z wolności wyznania zadekretowanej w 1869 r. Większość, mimo wszystko, zdecydowała się zostać w Maroko, z uwagi na wciąż żywy w Hiszpanii antysemityzm, który trwać będzie jeszcze przez długi czas w konserwatywnych kręgach katolickich.

W czasie I wojny światowej, po kampanii filosefardyjskiej Angela Pulido Fernandez, lekarza żydowskiego pochodzenia, zwanego „Apostolem Sefardyjczyków”, który „zainteresował kwestią sefardyjską Hiszpanię i Amerykę” [Estrugo, 2010: 7], Sefardyjczycy zaczęli pojawiać się liczniej w Hiszpanii, ponieważ w wyniku działań wojennych tereny Imperium Osmańskiego, zamieszkiwane przez Sefardyjczyków przeszły we władanie Greków, którzy ich dyskryminowali. W związku z tym wysłali do Madrytu delegację na czele z Izaakiem Alcheh Saporta, która przyniosła oczekiwany skutek i w 1916 r. rządy Grecji i Hiszpanii podpisały porozumienie, na mocy którego Hiszpania otaczała opieką Sefardyjczyków, tak jakby byli oni obywatelami hiszpańskimi [Pérez, 2005: 305]. Jednak formalnie pozostawali obywatelami tureckimi i dopiero za dyktatury Primo de Riveri 20 grudnia 1924 r. wydany zostaje dekret, który przyznaje obywatelstwo hiszpańskie Sefardyjczykom nazywanym *antiguos protegidos españoles*. Dekret ten objął jedynie Sefardyjczyków zamieszkujących tereny Imperium Osmańskiego [González, 2014: 201].

Wkład Żydów w wielokulturowe dziedzictwo Hiszpanii

Hiszpańscy Żydzi oprócz tego, że zajmowali wysokie stanowiska na dworze, zwłaszcza w XI-XV w. i sprawowali ważne funkcje w społeczeństwie, mieli także wpływ na hiszpańską kulturę. Najbardziej widoczne było to zwłaszcza w X-XII w., a za przykład wielokulturowej mieszanki, na któ-

rażący wpływ miała kultura hiszpańskich Żydów, mogą posłużyć dwa miasta: Toledo i Alcalá de Henares, gdzie trzy kultury: żydowska, katolicka i muzułmańska współistniały ze sobą bez większych napięć. Również w innych miastach, m.in. w Barcelonie, Kordobie, Maladze, Palmie de Mallorca, widoczne było wzajemne przenikanie się kultur. Sąsiadowały ze sobą kościoły, meczety i synagogi, które obecnie stoją w Hiszpanii, przypominając o czasach kiedy, trzy kultury podawały sobie ręce.

Żydzi wnieśli wielki wkład w działalność tzw. szkoły tłumaczy w Toledo, utworzonej z inicjatywy arcybiskupa Rajmunda de Sauvetât. Jej znaczenie jest nie do przecenienia z punktu widzenia rozwoju kultury Zachodu. Od trzeciej dekady XII w. aż do połowy XIII w. (1130-1283) dokonywano tutaj przekładów dzieł poświęconych nauce, filozofii, religii z arabskiego na łacinę, a potem z łaciny na hiszpański. Praca ta była wykonywana przy wspólnym wysiłku ludności chrześcijańskiej, żydowskiej oraz muzułmańskiej¹¹.

Hiszpańscy Żydzi przyczynili się także do rozkwitu literatury postbiblijnej, m.in. do studiów nad Talmudem, czyniąc tym samym Półwysep Iberyjski ważnym miejscem dla tychże badań. To właśnie hiszpańscy Żydzi w epoce Al-Andalus rozwinęli gatunek zwany piyut, czyli poemat liturgiczny. Poza tym tworzyli żydowsko-hiszpańską poezję religijną, zwłaszcza w X-XV w., pisząc psalmy. Twórcy tacy, jak Shmuel Ibn Nagrela, Moisés Ibn Ezrá oraz Majmonides zapisali się w historii złotego okresu literatury sefardyjskiej. Wspominając o literaturze nie sposób nie wymienić Don Issaca Abrabanela, który należy do najznakomitszych filozofów, uczonych i pisarzy okresu średniowiecza. Jego praca *Dialogi miłosne*, będąca kabalistyczno-filozoficzną historią traktującą o miłości platonicznej, była źródłem inspiracji dla Szekspira i Cervantesa, który w swoim *Don Kiszocie* cytuje Abrabanela [Netanyahu, 1998: ix].

Najbardziej chyba jednak znany twórca literacki żydowskiego pochodzenia, który zapisał się złotymi zgłoskami w hiszpańskiej historii literatury to Fernando de Rojas, tworzący na przełomie XV i XVI w., twórca słynnej po dziś dzień *Celestyny. Tragikomedii o Kalikście i Malibei*, która,

11 Łacińskie i hiszpańskie wersje arabskich tekstów wraz z innymi zbiorami stworzonymi przez szkołę tłumaczy w Toledo miały niebagatelne znaczenie dla rozwoju filozofii, nauki oraz literatury zachodniego świata, jako że wniosły na Półwysep Iberyjski ogrom nowej wiedzy, która zmieniła kierunek myślenia i uutorowała drogę dla wspaniałego ducha humanizmu, który historia określiła mianem epoki renesansu [Hernando, Fernández, 1997: 25]. O szkole tolekańskiej pisze, m.in. Valentín García Yebra, *Traducción: Historia y Teoría*, Serafin Vegas González, *La Escuela de Traductores de Toledo en la historia del pensamiento*, Joaquín Lomba Fuentes, *La raíz semítica de lo europeo*.

zdaniem Menendeza Pelayo [1962: 15], jest największym dziełem w hiszpańskiej literaturze po *Don Kiszocie*.

Kultura hiszpańskich Żydów miała znaczący wpływ także na filozofię; nie tylko na myśl z kręgu iberyjskiego, lecz również na myśl całego zachodniego świata. Na szczególną uwagę zasługuje Majmonides, medyk i filozof, urodzony w Kordobie, autor filozoficznego dzieła *Przewodnik dla błądzących*, w którym porusza kwestie astronomii, logiki, etyki, polityki i teologii, przedstawia doktrynę judaistyczną oraz podstawy racjonalistycznych poglądów neoplatońskich, które wywarły wpływ na filozoficzną scholastykę [Kraemer, 2010:19]. Dzieło to zainspirowało potem Spinozę¹², zafascynowanego panteizmem Majmonidesa i racjonalizmem Kartezjusza, i stanowiło podstawę m.in. *Wyznania wiary filozofa i Nowych rozważań dotyczących rozumu ludzkiego* Leibniza¹³.

Obecność Żydów na Półwyspie Iberyjskim zostawiła ślady także w języku. Słowa pochodzące ze Starego Testamentu i dotyczące religii, takie jak *amén*, *aleluya*, *cábala*, *maná*¹⁴ są pochodzenia hebrajskiego. Nie można również zapomnieć o języku ladino, będącym połączeniem języka hebrajskiego, piętnastowiecznego hiszpańskiego oraz portugalskiego¹⁵, używanym tradycyjnie przez potomków wypędzonych Żydów hiszpańskich. Język ladino jest bardzo ciekawym zjawiskiem. Nazywany jest także dialektem judeo-hiszpańskim (*judeo-español*), *sefardí* lub *español sefardí*. Wszystkie te nazwy odnoszą się do tego samego języka. Z tym, że termin *sefardí* (*español sefardí*) używany jest głównie przez hiszpańskich naukowców; dialekt judeo-hiszpański podkreśla związki ladino z językiem hisz-

12 Spinoza był zafascynowany mistycyzmem i panteizmem Majmonidesa. Przejął od niego głęboką wiarę w jedność całego bytu (monizm). Bóg Spinozy, czyli *Deus sive natura*, Bóg tożsamy z naturą, odbierany jako *res cogitans*, czyli idea kognitywna jest nawiązaniem do Boga postrzeganego przez Majmonidesa jako aktywność intelektualna. Więcej na ten temat w artykule Carlosa Fraenkela [2006], *Maimonides God and Spinoza's Deus sive natura*, "Journal of the History of Philosophy", nr 44: 169-215.

13 Leibniz był zainspirowany racjonalną myślą Majmonidesa oraz nawiązywał do jego teologii negatywnej, ukazującej niewspółmierność wszelkich wysiłków poczynionych do opisanego Boga. Podzielał także jego pogląd co do prostoty Boga, a więc uważał, że jest pierwszą prostą substancją. Więcej na temat wspólnych punktów w filozofii obu myślicieli w artykule Antonia Ríosa Rojasa [2002] w czasopiśmie „Revista Espanola de Filosofía Medieval”, nr 9: 287-295.

14 Informacje dostępne na stronie poświęconej zagadnieniom żydowskim. Z artykułu Maria Eduarda Cohena *Las palabras hebreas en la lengua española* o hebrajskiej etymologii słów w języku hiszpańskim.

15 Ze strony Żydowskiego Instytutu Historycznego.

pańskim; a termin ladino został ukuty przez Sefardyjczyków, aby odróżnić ich własny język od języka hebrajskiego [Hernández González, 2001: 41].

Polityka generała Franco wobec Żydów w okresie II wojny światowej

Hiszpańscy Żydzi, którzy przybyli do Hiszpanii w 70 r. naszej ery, po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej, traktowali Hiszpanię, czyli Sefarad, jak swoją Ziemię Obiecaną. I rzeczywiście były okresy, kiedy żyło im się tam dobrze. W XV w. Żydzi ostatecznie musieli przestać upatrywać swojej Ziemi Obiecanej w Hiszpanii. Zaczął się czas wykluczenia, niesprawiedliwości i prześladowań, które pięć wieków później ponownie staną się udziałem społeczności żydowskiej. II wojna światowa, podobnie jak edykt z 1492 r. wykluczyła Żydów ze społeczeństwa i przyczyniła się do ogromu cierpień. Można doszukać się pewnej analogii między tymi dwoma wydarzeniami. W obu przypadkach Żydzi byli zmuszeni do walki o przetrwanie. Zostali zaszczuci, wygnani ze swoich domów i wyrwani z życia, jakie wiedli dotychczas. II wojna światowa przypomniła więc o kwestii sefardyjskiej w hiszpańskiej historii. Sefardyjczycy niejako powrócili, a Franco wykorzystał ich do stworzenia swojego mitu: mitu wybawcy sefardyjskich Żydów. Okres wojny i rządu generała Franco w tym konkretnym czasie miały niebagatelne znaczenie dla hiszpańskich Żydów.

Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej Żydzi z niepokojem spoglądali na rosnącego w siłę generała Franco, któremu blisko było do faszyzmu i ideologii nazistowskiej. Zarówno ci w kraju, jak i poza jego granicami wspierali lojalnie Republikę. Po przejściu władzy przez nacjonalistycznego Franco w 1936 r. Hiszpania stała się wybitnie antysemitką zarówno ze względów religijnych, jak i politycznych. Caudillo słynął ze swojej religijności i jego słowa, wypowiedziane do Henriego Massisa we francuskiej gazecie „Candide”: „W Hiszpanii albo jest się katolikiem, albo jest się nikim” [Rueda, 2013: 255] dobitnie podkreślają jego światopogląd. Politycznie Franco sympatyzował z Mussolinim i Hitlerem, starając się jednak zachować względną neutralność. Jak sam mawiał polityka zagraniczna Hiszpanii to *hábil prudencia* (zmyślna roztropność). Państwo starało się nie angażować bezpośrednio w wojnę, aczkolwiek korzystało ekonomicznie z siły Państw Osi, i pomocy Niemiec, jako że nielimitowany eksport wolframu był ogromną siłą napędową dla wyniszczonej wojną domową Hiszpanii [Rozenberg, 2010: 56]. Polityczne sympatie Franco nie sprzyjały zatem Ży-

dom. Należy jednak wspomnieć, że zdawał się mieć do nich ambiwalentny stosunek. Jak stwierdza historyk Joseph Pérez [2005: 314] Franco zaprzeczał sam sobie w kwestii Żydów. Z jednej strony zarzucał im konspirację i współpracę z komunizmem, i był zwolennikiem edyktu z 1492 r., z drugiej zaś nawiązywał do czasów wielokulturowej Hiszpanii.

Niemniej jednak za czasów generała Franco, zwłaszcza w okresie pokrywającym się z II wojną światową, Hiszpania była antyżydowska. Antysemityzm Franco wiązał się z łączeniem Żydów z masonerią i komunistami, czyli wrogami dyktatury, a więc różnił się od rasistowskiego antysemityzmu nazistowskiego [Baer, 2011: 503]. Stosunek do Żydów we frankistowskiej Hiszpanii wynikał z konserwatyzmu oraz katolicyzmu. Trzeba jednak wspomnieć, iż Kościół katolicki w Hiszpanii potępiał nazistowskie zapędy i rasistowskie idee, próbując przekonać Franco o zgubnych skutkach jego germanofilii i zapatrzenia w ideologię faszystów i nazizmu [Trías, 2001: 197]. Postawa Kościoła w Hiszpanii za czasów reżimu generała Franco była niejednoznaczna. Z jednej strony bowiem wspierał hiszpański centralizm i cieszył się uprzywilejowaną pozycją, z drugiej zaś podejmował lokalne działania sprzeczne z ideą unifikacji wyznaniowej i etnicznej kraju, wspierając odmienność m.in. Basków [Biernacka 2016: 51 i nast.] a także podając w wątpliwość przekonania generała Franco w kwestii żydowskiej.

Sefardzka diaspora w czasie II wojny światowej była liczna w Grecji, Bułgarii oraz we Francji. W samej okupowanej Francji „Sefardzycy stanowili ok. 175 tys. (...). Wśród nich ok. 4500 posiadało dokumenty potwierdzające hiszpańskie pochodzenie” [Rother, 2005: 100]. W 1940 r. po wkroczeniu Niemców na ziemie francuskie Żydzi zaczęli zgłaszać się po hiszpańskie wizy, chociażby w celu tranzytu do Stanów Zjednoczonych lub innych zachodnich krajów. Jednak polityka Madrytu była restrykcyjna – ubiegający się musieli mieć oficjalną zgodę na opuszczenie Francji oraz dokument, że mają zapewniony azyl w innym kraju [Sachar, 1995: 178]. Pomoc dla Żydów była znikoma. Co więcej, w 1941 r. Himmlerowi została przekazana lista 6 tys. Żydów znajdujących się na terenie Hiszpanii¹⁶. Władze lokalne miały pomóc w ustaleniu ukrywających się tam Sefardzyców, którym, dzięki ich hiszpańskim korzeniom i znajomości języka, łatwiej było wtopić się w społeczeństwo i ukryć swoją tożsamość. Restrykcyjność władz osłabła dopiero, kiedy Państwa Osi zaczęły tracić przewa-

16 Artykuł o liście żydowskiej przekazanej Himmlerowi przez rząd Franco opublikowany w „The Guardian” 2010, 20 czerwca.

gę. Sytuacja zmieniła się w 1943 r., kiedy szala zwycięstwa przechyla się na stronę Aliantów. Wtedy Franco zdał sobie sprawę, że ze względu na opinię międzynarodową trzeba postępować z kwestią żydowską ostrożnie. Dlatego obsadził siebie w roli ratującego Żydów przed prześladowaniami i śmiercią. Tak naprawdę jednak rząd Franco nie zrobił praktycznie nic, aby uratować Żydów. Ocaleni zawdzięczali życie inicjatywom i determinacji konsuli oraz ambasadorów, którzy oferowali im swoją pomoc, jak również samemu rozwojowi wojny. W miarę jak Alianci zdobywali przewagę łatwiej było przekonać rząd hiszpański do repatriacji Żydów, udzielania im azylu i do umożliwienia im przejścia przez Pireneje [Baer, 2011: 504].

Ochroną zostali objęci przede wszystkim mieszkający poza Hiszpanią Sefardyjczycy, o których Franco przypominał sobie w odpowiednim momencie, czyli kiedy Niemcy i ich sojusznicy zaczęli tracić przewagę. Takie specjalne traktowanie dotyczyło wyłącznie Sefardyjczyków z Grecji i Egiptu na mocy porozumień z tymi państwami. Żydzi sefardyjscy przebywający na innych ziemiach nie dostali żadnego wsparcia. Poza tym, tak naprawdę, rząd hiszpański ograniczył się jedynie do podpisania powyższych porozumień oraz wydania prosefardyjskiej ulotki „*España y los judíos sefarditas*” („Hiszpania i Żydzi sefardyjscy”), [Carrete, 2010: 137]. Nie pociągnęło to za sobą żadnych realnych działań.

To właśnie ta zręczna polityka tworzenia pozytywnego wizerunku, prowadzona w ostatnich latach wojny, przyczyniła się do powstania mitu Franco jako wybawcy Żydów podczas II wojny światowej. Tymczasem sam Franco miał z tym niewiele wspólnego. Dane statystyczne mówią o 60 tys. uratowanych Żydów, ok. 35 tys. uciekło przez Hiszpanię z Europy. Wielu z nich uciekło nielegalnie – bez dokumentów i odpowiednich pozwoleń, ponieważ dyplomaci hiszpańscy interpretowali przepisy ustanowione przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych bardzo elastycznie, tak aby pomóc Żydom [Eiroa, 2001: 60]. Tak więc to hiszpańska dyplomacja przyczyniła się do uratowania wielu żydowskich istnień oraz umożliwienia Żydom ucieczki przez Hiszpanię na Zachód.

To, że Hiszpania stała się dla Żydów jedną z niewielu dróg do wolności zawdzięcza się urzędnikom państwowym m.in.: Ángelowi Sanzowi Brizowi, „Aniołowi z Budapesztu”, który objął opieką Sefardyjczyków, żyjących na Węgrzech i ratował ich dzięki fałszowaniu dokumentów; Josému Ruizowi Santaelli, dyplomacie hiszpańskiej ambasady w Berlinie, który wraz z żoną, z narażeniem życia pomagał Żydom, za co w 1988 r.

zostali oboje wyróżnieni tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata [Paldiel, 2007: 17].

Początki rządów generała Franco, które zbiegły się z wydarzeniami II wojny światowej, naznaczone były antysemityzmem. Jednak w okresie kiedy Państwa Osi zaczęły przegrywać Franco zmienił front i w latach pięćdziesiątych pragnął wykreować się na żydowskiego wybawcę, przypisując sobie zasługi hiszpańskich dyplomatów, którzy faktycznie pomagali Żydom. Potem w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dyskurs antysemitki generała Franco nie był już tak silny. Widać to m.in. w działaniach społeczno-kulturalnych: od początku lat sześćdziesiątych są zakładane organizacje żydowskie, mające na celu promocję kultury żydowskiej w hiszpańskim społeczeństwie.

Żydzi hiszpańscy po II wojnie światowej i współcześnie

Dziś Sefardyjczycy zamieszkują głównie Afrykę Północną, Grecję, Turcję, Stany Zjednoczone, Argentynę, Kanadę oraz Izrael. W Izraelu jest 300 tys. Sefardyjczyków posługujących się językiem hiszpańskim i ladino; szacuje się, że ok. półtora miliona mówiących po hiszpańsku Sefardyjczyków jest rozrzuconych po całym świecie [Caro, 1986: 261]. Nazywani są *españoles sin patria*, czyli Hiszpanami bez ojczyzny. Zachowują bowiem hiszpańskie zwyczaje, posługują się dialektem judeo-hiszpańskim i tworzą namiastkę *Sefarad* na obcych ziemiach zachowując liturgię według rytu sefardyjskiego oraz kultywując sefardyjską muzykę i literaturę we wspomnianym wcześniej języku ladino.

Żydzi w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku

Po zawierusze II wojny światowej spuścizna żydowska zaczęła powoli wracać do świadomości społecznej w Hiszpanii. Jeśli zaś chodzi o realny powrót Żydów sefardyjskich na hiszpańskie ziemie, to sprawa ta nie była prosta aż do 2015 r., czyli roku wejścia w życie uchwały 12/2015. Jednak w latach wcześniejszych Sefardyjczycy w przeważającej większości nie wrócili do Hiszpanii. Chociaż warto wspomnieć, że Żydzi, nie tylko ci Sefardyjscy, zaczęli pojawiać się nieco liczniej w Hiszpanii podczas II wojny światowej. Szacuje się, że w tym okresie od 3 tys. do 3500 Żydów uciekło do Hiszpanii przed nazizmem. Znajdowali oni schronienie głównie w Barcelonie i Madrycie [Israel Garzón, 2014: 330]. Następnym powrót nielicznych Żydów nastąpił w latach pięćdziesiątych.

Niektórzy, wraz z dekolonizacją Maroka w latach pięćdziesiątych, zaczęli powracać do Hiszpanii z terenów północno-afrykańskich. Osiedlali się głównie w Madrycie, Barcelonie i na Majorce [Abellán, 2001: 475].

Powrót niektórych Sefardyjczyków i ujawnianie się Żydów, którzy ukrywali się w kraju podczas II wojny światowej, począwszy od lat sześćdziesiątych, zaowocował m.in. szeregiem inicjatyw mających na celu promocję kultury żydowskiej. W 1961 r. utworzone zostaje towarzystwo Przyjaźni Żydowsko-Chrześcijańskiej, które zrzesza działaczy społeczności żydowskiej w Madrycie i społeczności chrześcijańskie, zarówno osoby duchowne, jak i świeckie. Jego głównym celem jest umożliwienie dialogu między wyznawcami judaizmu i chrześcijanami. W przeszłości organizacja ta walczyła z antysemicką prasą, publikującą kalumnie na temat wyznawców judaizmu oraz z wydawcami podręczników szkolnych, które przekłamywały rzeczywistość, przedstawiając ich w niekorzystnym świetle. Organizacja ta wpłynęła także na wykorzenie z języka hiszpańskiego pejoratywnie nacechowanych słów i wyrażeń odnoszących się do Żydów: „w 1970 roku Hiszpańska Akademia Królewska wprowadziła poprawki do oficjalnego słownika w kwestii słownictwa dotyczącego judaizmu [Rozenberg, 2010: 200].

W 1964 r. z inicjatywy hiszpańskiego Ministerstwa Edukacji, Kultury i Sportu utworzono Muzeum Żydów Sefardyjskich w synagodze El Tránsito w Toledo, które ma na celu promocję kultury hiszpańsko-żydowskiej¹⁷. Przypisać mu można wymiar symboliczny. Jest bowiem znakiem powrotu do połączenia tych dwóch kultur.

Żydzi we współczesnej Hiszpanii

Niegdyś Hiszpania należała do społeczeństw narodowych, dzisiaj z uwagi na napływ imigrantów i co za tym idzie zróżnicowanie kulturowe kraju nazywa się ją permanentnie niedokończoną (Biernacka 2011c). Potomkowie Sefardyjczyków są ważnym elementem w tej coraz barwniejszej mozaice społecznej, kształtowanej przez transformację polityczną i zmiany w podejściu do tego, co obce, jako że dzisiaj mają oficjalną możliwość powrotu na ziemię hiszpańskie i formowania tego niedokończonego społeczeństwa.

Mimo, że ustawa o wolności wyznaniowej została przyjęta w 1980 r., (wcześniej kwestia ta pozostawała nieuregulowana w prawie hiszpańskim) [Cavero, 2000: 131] i w ten sposób edykt z 1492 r. został ostatecznie anu-

17 Więcej informacji na oficjalnej stronie internetowej muzeum.

lowany, a społeczność sefardyjska mogła powrócić do Hiszpanii to Sefardycykom daleko było do uzyskania hiszpańskiego obywatelstwa. Tak naprawdę, dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. rząd powoli zaczął podejmować realne działania, służące hiszpańsko-żydowskiemu porozumieniu i odpokutowaniu za winy względem Żydów.

W 1990 r. Nagroda Księcia Asturii w kategorii Zgody między Narodami (*Premio Príncipe de Asturias de la Concordia*) została przyznana właśnie rozproszonej po całym świecie diasporze sefardyjskiej. Podczas odbierania nagrody z rąk księcia Asturii, rabin sefardyjskich wspólnot w Wielkiej Brytanii, Solomon Gaon, stwierdził, że „Sefardycy stanowią część Hiszpanii i jej kultury (...); wypędzeni wieki temu ze swoich domostw z Półwyspu Iberyjskiego, daleko od swego domu utworzyli namiastkę Hiszpanii, kultywując swoją kulturę i język” [Pérez, 2005: 348]. W 1992 r. w pięćsetną rocznicę edyktu wypędzenia Żydów utworzono program Sefarad, dzięki któremu organizowane były konferencje naukowe, kongresy i spotkania międzykulturowe, urządzano także projekcje filmów i przedstawienia związane z Sefardycykami. Ponadto, 31 marca 1992 r. miał też miejsce znaczący gest: Król Jan Karol przybył do synagogi w Madrycie wraz z przedstawicielami rządu oraz prezydentem Izraela. Podkreślił wtedy „symboliczne połączenie korony hiszpańskiej z losem Sefardycyków oraz znaczenie dziedzictwa hiszpańsko-żydowskiego w dziejach Hiszpanii” [Pérez, 2005: 341].

Niemniej jednak, mimo pewnych gestów ze strony hiszpańskiej, dopiero po 523 latach od pamiętnego edyktu rząd zdecydował się na wprowadzenie ustawy, dopuszczającej możliwość ubiegania się Żydów sefardyjskich o hiszpańskie obywatelstwo. Wprawdzie w latach osiemdziesiątych były podejmowane próby zmiany prawa i zasad przyznawania hiszpańskiego obywatelstwa Sefardycykom i ich potomkom [Trías, 2011: 200] to jednak dopiero teraz, za sprawą ustawy 12/2015, ta kwestia została wreszcie formalnie uregulowana.

Dzięki temu ponad 4300 Żydów sefardyjskich będzie mogło otrzymać hiszpańskie obywatelstwo. Wypada więc postawić pytanie ile Żydów żyje obecnie w Hiszpanii? Dane na ten temat są nieprecyzyjne. Isaac Querub, przewodniczący Federacji Wspólnot Żydów Hiszpańskich, (*Federación de Comunidades Judías de España*) w wywiadzie dla BBC¹⁸ szacuje, że dziś w Hiszpanię zamieszkuje mniej niż 100 tys. Żydów, z czego 80% stanowią Sefardycy. Zaś według badaczki zagadnienia sefardyjskości, Palomy Díaz-Mas [1997: 124] w Hiszpanii mieszka nie więcej niż 30 tys.

18 Pełna wypowiedź dostępna online na portalu BBC.

– 40 tys. Żydów Sefardyjskich. W bazie danych INE (Hiszpańskiego Instytutu Statystyki) nie są dostępne dokładne dane dotyczące całkowitej liczby mniejszości etnicznych i religijnych w Hiszpanii. Dostępne wyliczenia populacji obrazują liczbę imigrantów, liczbę ludności pod względem płci, wieku i narodowości lub/i kraju urodzenia. Wśród wyszczególnionych krajów i narodowości brak jest Izraela i narodowości żydowskiej¹⁹. Natomiast istnieją dane pochodzące z instytucji zajmującej się badaniem różnorodności religijnej w kraju, tj. *Observatorio del Pluralismo Religioso en España*, dotyczące liczby miejsc kultu w Hiszpanii dla poszczególnych wyznań. Miejsca kultu religii żydowskiej stanowią 0,53% wśród mniejszościowych wyznań obecnych w kraju, czyli jest ich 32, co obrazuje tabela 1.

Tabela 1. Zestawienie liczby miejsc kultu według wyznań mniejszościowych w Hiszpanii

Miejsca kultu według wyznań mniejszościowych w Hiszpanii	Liczba miejsc kultu	[%]
Bahaizm	42	0,69
Buddyzm	134	2,21
Stowarzyszenie Chrześcijańskiej Nauki	6	0,10
Scjentologia	14	0,23
Ewangelicyzm	3446	56,91
Chrześcijański Zbór Świadków Jehowy	718	11,86
Inne wyznania chrześcijańskie	49	0,81
Hinduizm	10	0,17
Judaizm	32	0,53
Mormoni	115	1,90
Islam	1274	21,04
Cerkiew prawosławna	176	2,91
Sikhizm	16	0,26
Inne religie	23	0,38

Dane z oficjalnej strony internetowej Observatorio del Pluralismo Religioso en España (rok 2013) na temat liczby miejsc kultu według wyznań mniejszościowych w Hiszpanii. Z publikacji z serii *Explotación de datos* dostępnej online “Directorio de lugares de culto. Diciembre 2013”.

19 Ze statystyk INE na temat populacji Hiszpanii, gdzie analizuje się populację pod względem płci, wieku, narodowości, kraju urodzenia. Statystyki te dostępne są na oficjalnej stronie INE.

Warto wspomnieć, że swobodne wyznawanie judaizmu stało się możliwe właściwie dopiero od 1980 r., kiedy z inicjatywy ówczesnego premiera, Adolfo Suáreza, kluczowej postaci okresu demokratyzacji kraju, uchwalona została ustawa o wolności wyznania (*Ley Orgánica 7/1980, de 5 de Julio, de Libertad Religiosa*)²⁰, w której zakładano podpisanie porozumienia o współpracy między rządem hiszpańskim a wspólnotami żydowskimi:

Mając na uwadze wierzenia religijne społeczeństwa hiszpańskiego, rząd hiszpański ustanowi porozumienia o współpracy z kościołami, wyznaniem i wspólnotami religijnymi wpisanymi do Rejestru, które z uwagi na liczbę wyznawców są powszechne w Hiszpanii. Niniejszym ustanawia się, że porozumienia te będą w kompetencji Kortezów Generalnych. (Ustawa o wolności wyznania 7/1980 z 5 dnia lipca 1980 r., *Ley Orgánica 7/1980, de 5 de julio, de Libertad Religiosa*, tłum. J. Wyszynska).

I rzeczywiście, w listopadzie 1992 r. została uchwalona ustawa, która ustanawia Porozumienie o Współpracy pomiędzy rządem hiszpańskim a wspólnotami żydowskimi (*Ley 25/1992 sobre Acuerdo de Cooperación del Estado con la Federación de Comunidades Israelitas en España*)²¹ Porozumienie to w imieniu całej wspólnoty żydowskiej przebywającej na terenie Hiszpanii podpisała FCJE, czyli Federacja Wspólnot Żydów Hiszpańskich. Uznaje ono oficjalnie judaizm i przyznaje mu uprzywilejowaną pozycję prawną wraz z trzema innymi wyznaniem: katolicyzmem, islamem oraz ewangelicyzmem, za sprawą analogicznych umów między rządem a kolejno: Kościołem Katolickim, Islamską Komisją Hiszpanii (CIE) i Federacją Organizacji Ewangelicznych (FEREDE), uznając, iż wyznania te są powszechne i zakorzenione w Hiszpanii. Tak więc w latach dziewięćdziesiątych judaizm zyskał status pełnoprawnej religii [Berthelot, 2009: 69].

Większość badaczy zajmujących się mniejszością żydowską w Hiszpanii uważa, że jest ona mniejszością religijną, a nie etniczną. Tak stwierdza m.in. historyk Luis Suárez Fernandez [1988: 14]. Stanowisko to wspiera Ladero Quesada, który uważa, że hiszpańscy Żydzi nie mieli swojej własnej kultury, poza tą, która wywodziła się bezpośrednio z religii. Jednym

20 Pełen tekst ustawy 7/1980 z dnia 5 lipca 1980 r. o wolności wyznania w Hiszpanii (*Ley Orgánica 7/1980, de 5 de Julio, de Libertad Religiosa*) dostępny online na stronie BOE (hiszpańskiego Dziennika Ustaw).

21 Pełen tekst ustawy 25/1992 z dnia 10 listopada 1992 r. (*Ley 25/1992 de 10 de noviembre de 1992*) ustanawiającej Porozumienie o Współpracy dostępny online na stronie BOE (hiszpańskiego Dziennika Ustaw).

z nielicznych badaczy, którzy postrzegają wspólnotę żydowską w Hiszpanii jako grupę religijną oraz etniczną jest Caro Baroja. [Stallaert, 2004: 19]. Współcześnie Żydzi w Hiszpanii są postrzegani faktycznie bardziej jako grupa religijna. Głównym założeniem organizacji, będącej oficjalnym żydowskim głosem na ziemiach hiszpańskich, a więc Federacji Wspólnot Żydów Hiszpańskich, jest reprezentowanie właśnie religii, czyli judaizmu, przed hiszpańskim rządem oraz przed wszelkimi organizacjami narodowymi i międzynarodowymi²².

Jak wygląda życie mniejszości żydowskiej w Hiszpanii? Mimo iż nie są liczną grupą, mają swoje synagogi, szkoły oraz instytucje kulturalne. Są zasymilowani z hiszpańskim społeczeństwem i mają takie same problemy jak reszta tego społeczeństwa. Młodzi zdają się uciekać od ortodoksyjnej tradycji; mieszane małżeństwa katolicko-żydowskie są na porządku dziennym, nie przywiązuje się już wielkiej wagi do koszernego jedzenia, a tradycja i religia żydowska nie jest kultywowana z pietyzmem [Peréz, 2005: 349].

Wygląda zatem na to, że współcześnie mniejszość żydowska w hiszpańskim społeczeństwie nie ma już tak wyraźnie zakreślonych granic i nie jest tak widoczna jak przed wiekami. Jeśli zaś chodzi stricte o Sefardyjczyków to ich sefardyjskość, jako taka, zanika. Mniejszość ta zasymilowała się w społeczeństwach, w których żyje, zarówno w Hiszpanii, jak i w innych krajach [Pérez, 2005: 342]. Język ladino, bądź też dialekt judeo-hiszpański, który jest przynależny kulturze sefardyjskiej, został uznany przez UNESCO za język zagrożony wymarciem z uwagi na postępujące wpływy języków zachodnich (współczesnego hiszpańskiego, niemieckiego, francuskiego i włoskiego), stopniowy rozpad tradycyjnych sefardyjskich wspólnot spowodowany diasporą i Holocaustem. Język ten traktuje się dziś jak spuściznę kulturową. W Hiszpanii jest on praktycznie nieobecny, natomiast wciąż żyje w Izraelu. W 1997 r. na mocy ustawy przyjętej przez izraelski parlament powstała *La Autoridad Nacionala del Ladino*, czyli instytucja mająca na celu propagowanie kultury judeo-hiszpańskiej, wspieranie instytucji sefardyjskich a przede wszystkim pielęgnowanie ladino, m.in. przez pomoc pięciu izraelskim uniwersytetom, na których naucza się tego języka (Uniwersytet Hebrajski, Uniwersytet Ben-Guriona, Uniwersytet Ban-Ilan, Uniwersytet Tel-Awiwu, Uniwersytet Hajfy), fundowanie stypendiów uczącym się go, współfinansowanie książek do nauki oraz wszelkich publi-

22 O założeniach i celach Federacji Wspólnot Żydów Hiszpańskich można przeczytać online na oficjalnej stronie Federacji.

kacji w tym języku, organizowanie kursów dla koordynatorów ośrodków kulturalnych²³. Istnieją także książki pisane w języku ladino, którymi zajmuje się również wspomniana instytucja. Od 1998 r., w celu uratowania pamięci literackiej ladino, w Instytucie Ben-Zvi zbierana jest bibliografia w ladino; do tej pory zebrano 153 pozycje w tym języku²⁴.

Mimo trudności i postępującej asymilacji Żydzi wciąż w pewien sposób zaznaczają swoją odrębność, zakładając instytucje, które pielęgnują i promują ich kulturę, takie jak: Centrum Studiów Żydowsko-Chrześcijańskich w Madrycie (*Centro de Estudios Judeo-Cristianos*), które zostało utworzone, aby umożliwić dialog tych dwóch grup wyznaniowych; żydowska szkoła Estrella Toledano (*Escuela Estrella Toledano*), mogąca przyjąć co roku 300 uczniów, w której uczniowie zajmują się m.in. studiami nad judaizmem²⁵; *Red de Juderías „Caminos de Sefarad”*, organizacja, zrzeszająca ponad dwadzieścia miejscowości, które zachowują ślady żydowskiej obecności w Hiszpanii, aby kultura żydowska była wciąż żywą częścią kultury hiszpańskiej czy wspomniana już wcześniej Federacja Wspólnot Żydów Hiszpańskich (*Federación de Comunidades Judías de España*), zajmująca się m.in. wspieraniem kultury żydowskiej, kontaktami z Izraelem i diasporą żydowską oraz walką z antysemityzmem²⁶.

Co więcej, powstają także instytucje tworzone we współpracy z hiszpańskimi władzami. Należy do nich powstała w 2006 r. z inicjatywy Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz władz Madrytu instytucja *Centro Sefarad-Israel*, będąca miejscem spotkań wspólnot żydowskich w Hiszpanii i nie tylko. Ośrodek ten promuje sefardyjskie dziedzictwo kulturowe i pokazuje rzeczywistość polityczną, społeczną, gospodarczą oraz kulturową mniejszości żydowskiej w Hiszpanii²⁷. Dzieli się na cztery instytuty: kultury żydowskiej, Holocaustu i antysemityzmu, studiów izraelskich i instytut sefardyjski. Kolejnym projektem tego typu jest *Sefardiweb*, stworzony przy współpracy Ministerstwa Gospodarki, Hiszpańskiej Naczelnej Rady Badań Naukowych, Centrum Nauk Humanistycznych i Społecznych oraz Instytutu Języka, Literatury i Antropologii, który ma na celu m.in. promocję

23 Z oficjalnej strony czasopisma kulturalnego *Aki Yerushalayim*, które skupia autorów piszących o zagadnieniach judeo-hiszpańskich.

24 Ze strony poświęconej językowi ladino.

25 Z oficjalnej strony szkoły, gdzie znajduje się jej statut, zasady, cele oraz lista przedmiotów.

26 Z oficjalnego statutu Federacji Wspólnot Żydów Hiszpańskich.

27 Założenia *Centro Sefarad-Israel* do przeczytania na oficjalnej stronie.

kultury sefardyjskiej poprzez kongresy, publikacje oraz zasoby wirtualne, a także analizę relacji sefardyjsko-hiszpańskich i wizerunku Sefardyjczyków budowanego w hiszpańskich mediach²⁸.

Antysemityzm we współczesnej Hiszpanii

Dzisiaj Żydzi cieszą się pełną wolnością religijną w Hiszpanii. Jednak często słychać głosy mówiące, że żydowskie dziedzictwo nie jest należycie szanowane, a niektórzy Żydzi twierdzą, że antysemityzm jest wciąż mocno zakorzeniony w hiszpańskim społeczeństwie. Przedsiębiorca, pochodzenia żydowskiego, prowadzący opiniotwórczy blog, Martín Varsavsky, stwierdza wręcz, że postrzegani są jako pazerni i skąpi; zarzuca się im także sterowanie polityką Stanów Zjednoczonych; kojarzeni są z silnym lobby, sprawującym władzę²⁹. W hiszpańskich dziennikach często pojawiają się artykuły o antysemityzmie i jego przejawach w kraju³⁰.

Jak twierdzi Robert Wistrich [2011: 58] antysemityzm w Hiszpanii zaostrzył się po dojściu do władzy José Luisa Zapatero w 2004 r., kiedy to 46% Hiszpanów wykazywało negatywny stosunek do mniejszości żydowskiej. Powodem eskalacji negatywnych nastrojów było prawdopodobnie pro-palestyńskie stanowisko hiszpańskiego premiera i jego rządu, które pogorszyło relacje hiszpańsko-izraelskie. Dane uzyskane w 2014 r. wskazują na względne polepszenie postaw względem Żydów. A mianowicie z danych ADL, Anti-Defamation League, światowej organizacji zajmującej się walką z antysemityzmem poprzez programy i usługi nakierowane na przeciwdziałanie nienawiści uprzedzeniom i nietolerancji, z 2014 r. wynika, że 29% respondentów prezentuje postawę antysemicką, czyli jest to o 17% mniej niż w 2004 roku. Jednak aż 65% twierdzi, że Żydzi są bardziej lojalni względem Izraela niż Hiszpanii; 50% utrzymuje, że mają oni zbyt duże wpły-

28 Więcej informacji o tej inicjatywie na stronie projektu Sefardiweb.

29 Z bloga opiniotwórczego Martína Varsavsky'ego.

30 Przytaczam kilka z artykułów z popularnej prasy: García de Blas, Elsa (21.05.2014), *España, entre los países europeos con más prejuicios sobre los judíos* „El País” o sytuacji Żydów we współczesnej Hiszpanii, która została uznana za jeden z krajów, gdzie jest najwięcej uprzedzeń względem nich; Ezkerra, Iñaki (04.08.2014), *El nuevo antisemitismo*, „ABC” o antysemityzmie wyrastającym na bazie konfliktu izraelsko-palestyńskiego: Orello, Daniel J., (11.02.2016) , *La comunidad judía denunciará a “El Jueves” por una viñeta antisemita*, „El mUndo” o antysemickim komiksie zamieszczonym w satyrycznym piśmie „Jueves” i protestach Federacji Wspólnot Żydów Hiszpańskich.

wy na międzynarodowych rynkach finansowych, a 48% uważa, że mówią za dużo o Zagładzie³¹. Biorąc pod uwagę, że Żydzi stanowią jedynie ok. 0.05% hiszpańskiego społeczeństwa dane te wskazują na wciąż żywe nastroje antyżydowskie. Może być to skutkiem „stereotypów na temat Żydów, obecnych w katolickiej kulturze od ponad dwóch tysięcy lat: byli oskarżani o śmierć Chrystusa, profanacje hostii, rytualne mordy dzieci w czasie Paschy, czary i pakt z Antychrystem” [Wistrich, 1994: 34-45]. Dzisiaj również da się zaobserwować liczne stereotypy dotyczące tejże grupy. Wiążą się one głównie z postrzeganiem Żydów jako mających zbyt wielką władzę w świecie biznesu oraz kontrolujących międzynarodowe rynki finansowe.

Wzrost antysemityzmu w Hiszpanii pokazuje także sondaż *Pew Global Attitudes* przeprowadzony przez *Pew Research Center*. W 2002 r. negatywny stosunek do Żydów deklarowało 21% respondentów a w 2008 r. aż 46% [Biernacka, 2012: 174]³². W związku z tymi wynikami *Casa Sefarad Israel* zleciła instytutowi badawczemu DYM w 2010 r. wykonanie, za pomocą ankiety telefonicznej, badań dotyczących antysemityzmu w Hiszpanii na tle innych grup wyznaniowych. Badania pokazały jednak, że niechęć do Żydów w społeczeństwie hiszpańskim nie jest większa niż w stosunku do innych grup wyznaniowych, a jedynie bardziej widoczna³³.

Jeśli chodzi o stosunek hiszpańskiego społeczeństwa do mniejszości i widoczną radykalizację postaw wobec nich to ciekawe są również ogólnokrajowe badania Calvo Buezasa przeprowadzone wśród respondentów w wieku 13-19 lat w 1986, 1993, 2002, 2004 i 2008 r., które przytacza Maja Biernacka [2011a: 204] w swoim artykule *Młode pokolenie Hiszpanów wobec odmienności. Problemy społeczeństwa wielokulturowego*. Sondaż Buezasa wskazuje, że odsetek młodzieży popierającej wyrzucenie Żydów z Hiszpanii wyniósł: w 1986 r. – 10,4%, w 1993 r. – 12,5%, w 2002 r. – 27,2%, w 2004 r. spadł do poziomu 17,9% respondentów, a w 2008 r. znów można zaobserwować wzrost antyżydowskich nastrojów, jako że wyżej wspomniany odsetek wyniósł 18,8%. Warto też przytoczyć podobne badania, obrazujące wzrost postaw ra-

31 Pełne wyniki sondażu ADL na temat antysemityzmu w Hiszpanii udostępnione są na stronie ADL. Badania przeprowadzono na losowej grupie ludzi powyżej 18 roku życia; sondaże były przeprowadzane telefonicznie oraz w bezpośrednich rozmowach. 31% respondentów stanowili mężczyźni, 28% – kobiety.

32 Badaniu telefonicznemu poddano nieprobabilistycznie dobraną próbę 752 respondentów w różnym wieku (powyżej 18 roku życia) i o różnym wykształceniu.

33 Szczegółowe dane ze wspomnianych badań instytutu badawczego DYM poddaje analizie Maja Biernacka w swojej książce *Hiszpania wielokulturowa. Problemy z odmiennością* [2012].

sistowskich wobec mniejszości, które zostały przeprowadzone w 2010 r. pod kierownictwem Maríi Jose Díaz-Aguado Jalón w hiszpańskich szkołach średnich. Badaniu poddani zostali zarówno uczniowie, jak i nauczyciele, a sondaż zrealizowany był na mocy porozumienia zawartego między Zakładem Psychologii Prewencyjnej Uniwersytetu Complutense w Madrycie oraz hiszpańskiego Ministerstwa Edukacji i Nauki. W ramach badania, sprawdzano m.in. dyspozycje hiszpańskiej młodzieży do podejmowania współpracy dotyczącej zadań szkolnych z osobami o innym pochodzeniu etnicznym. Uczniowie zostali zapytani o chęć współpracy m.in. z przedstawicielami diaspory żydowskiej. 43,5% uczniów nie wyraziło chęci na taką współpracę, a 56,5% uczniów było w ogóle niechętnych kontaktom z nimi [Biernacka 2011 a: 143].

Przytoczone badania wskazują na istnienie wysokiego poziomu niechęci w społeczeństwie hiszpańskim do osób tego wyznania. Szczególnie niepokoją wyniki badań wśród młodzieży, jako że to właśnie młodzi ludzie będą w przyszłości budować kraj i zmagać się z kwestią wielokulturowości, która w dzisiejszym, zglobalizowanym świecie, zdaje się już nieunikniona³⁴. Wyniki tychże badań są też szczególnie ważne w świetle przyjętej przez hiszpański rząd ustawy o przyznawaniu obywatelstwa Żydom Sefardyjskim, ponieważ wskazują na to, jakie przyjęcie może im „zgotować” hiszpańskie społeczeństwo.

Z jednej strony można więc zaobserwować szereg inicjatyw prożydowskich, z drugiej zaś Hiszpania wciąż zмага się z antysemityzmem. Z inicjatywy Federacji Wspólnot Żydów Hiszpańskich oraz Ruchu przeciwko Nietolerancji (*Movimiento contra la Intolerancia*) powstało Obserwatorium Antysemityzmu (*Observatorio del antisemitismo*), które ma na celu zwracać uwagę na antysemickie akty i przeciwdziałać im³⁵. Instytucja ta publikuje raporty dotyczące przejawów antysemityzmu w kraju. Najnowszy raport obejmuje 2012 r. Wyszczególnione są w nim różne akty przemocy wobec Żydów, począwszy od napaści przez niszczenie żydowskiego mienia, a kończąc na wypisywaniu antysemickich haseł na murach³⁶.

Ustawa o przyznawaniu hiszpańskiego obywatelstwa Sefardyjczykom stała się bodźcem do tego, aby temat Żydów pojawił się w debacie publicznej. Hiszpanie dopiero od niedawna zaczęli zauważać ten rozdział swojej histo-

34 O idei wielokulturowości, jej wadach i wyzwaniach obszernie pisze Maja Biernacka w artykule *Utopia wielokulturowości, czyli jak się mają prawa mniejszości do praw człowieka*.

35 Informacje z oficjalnej strony Obserwatorium.

36 Dane z opublikowanego online raportu Obserwatorium Antysemityzmu (*Observatorio del Antisemitismo*) dotyczącego antyżydowskich aktów w Hiszpanii 2012 r.

rii i rozliczać się z przeszłością. Fakt ten wiąże się ze zjednoczoną Europą i poszukiwaniem wspólnego dziedzictwa kulturowego: „Holocaust zdobywa centralną pozycję jako element odzyskiwania współczesnej historycznej pamięci europejskiej (...). Celebrowane są uroczystości upamiętniające, pojawiają się muzea i pomniki” [Hristova-Dijkstra, 2001: 8]. Hiszpania, jako członek zjednoczonej Europy, także bierze udział we wspólnej europejskiej pamięci tych wydarzeń. Dlatego też zwiększyło się zainteresowanie wypędzonymi Sefardyjczykami i wreszcie, po latach zaniedbań w kwestii ich hiszpańskiego obywatelstwa, rząd oddał sprawiedliwość potomkom wypędzonych, czyniąc ich pełnoprawnymi hiszpańskimi obywatelami.

Zakończenie

Historia Żydów w Hiszpanii jest burzliwa i przypomina sinusoidę. Przez wieki, jak pokazuje historia, stosunek hiszpańskiego społeczeństwa względem Żydów ewoluował. W XV w. splot wydarzeń historyczno-politycznych i rosnąca niechęć do tej społeczności przypieczętowały jej los wydaniem edyktu wypędzającego ją z hiszpańskich ziem w 1492 r. Kiedyś ta mniejszość etniczna i religijna cieszyła się szacunkiem, oddziaływała na kulturę i sztukę, a przedstawiciele judaizmu zajmowali ważne stanowiska. Następnie została zmarginalizowana i wyrzucona z kraju, co dało początek diasporze Żydów sefardyjskich poza granicami Hiszpanii.

Obecnie sytuacja Żydów w Hiszpanii jest stabilna z uwagi na konstytucyjną neutralność wyznania i wielokulturowy wymiar współczesnej Europy. Ich mniejszość straciła jednak na znaczeniu i wtopiła się w hiszpańskie społeczeństwo, zaznaczając swoją obecność głównie inicjatywami kulturalnymi i edukacyjnymi, które mają na celu promować tradycje sefardyjskie. Współcześnie bowiem patrzy się na nich przez pryzmat dokonań i oddziaływania z przeszłych wieków i kultywuje się raczej pamięć o tym, co przeminęło. Warto zauważyć, że Hiszpania zmaga się z wciąż żywym antysemityzmem, który kładzie się cieniem na relacjach hiszpańsko-żydowskich, co dodatkowo nie sprzyja działalności mniejszości żydowskiej w hiszpańskim społeczeństwie, a rząd podjął się spłacania historycznego długu względem „Hiszpanów bez ojczyzny, tak naprawdę dopiero w XXI w., przyjmując uchwałę, która weszła w życie 1 października 2015 r., o przyznawaniu hiszpańskiego obywatelstwa potomkom wypędzonych Sefardyjczyków.

Literatura cytowana:

- Abad Varela Manuel, Sayas Abengochea Juan José (2013), *Historia antigua de la Península Ibérica II. Época tardomperial y visigoda*, Madryt, Universidad Nacional a Distancia.
- Alvarez Chillida Gonzalo, Izquierdo Benito Ricardo (2007), *El antisemitismo en España*, Cuenca, Universidad de Castilla La Mancha.
- Arberola, Miquel (2015), *El Rey, a los sefardíes: "¿Cuánto os hemos echado de menos!*, El País: http://politica.elpais.com/politica/2015/11/30/actualidad/1448887588_869275.html (10.12.2015)
- Ayoun, Richard; Vidal Sephiha Haim (2002), *Sefardies de ayer y de hoy – 71 retratos*, Madryt, EDAF, S.A.
- Baer, Alejandro (2011), *Los vacíos de Sefarad. La memoria del Holocausto en España*, "Política y Sociedad", t. 48, nr 3: 501-518.
- Berthelot, Martine (2009), *El judaísmo en la España actual*, „RES”, nr 12: 67-83,
- Biernacka, Maja (2009), *La hispanidad. Idea prymatu narodu hiszpańskiego*, „Studia Socjologiczne”, nr 3 (194): 109-134.
- Biernacka, Maja (2011a), *Młode pokolenie Hiszpanów wobec odmienności. Problemy społeczeństwa wielokulturowego*, „Pogranicze”, Studia Społeczne, t. 18: 134-155.
- Biernacka, Maja (2011b), *Utopia wielokulturowości, czyli jak się mają prawa mniejszości do praw człowieka*, „Studia Polityczne”: 271-304.
- Biernacka, Maja (2011c), *Imigracyjny charakter społeczeństwa hiszpańskiego*, „Studia Socjologiczne”, nr 3 (202): 161-191.
- Biernacka, Maja (2012), *Hiszpania wielokulturowa. Problemy z odmiennością*, Warszawa, Scholar.
- Biernacka, Maja (2016), *Paradoks polityki tożsamościowej w Hiszpanii. Ambiwalencja Kościoła wobec odmienności językowej Basków za czasów Franco*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 60, z. 1: 51-65.
- Caro Baroja, Julio (1986), *Los judíos en la España moderna y contemporánea*, t. 3, Madryt, ISTMO.
- Carrete Parronodo, Carlos (2000), *Lo judío en la historiografía española: ausencias y contiendas*, (w:) Ricardo Izquierdo Benito, Uriel Macías, Yolanda Moreno Koch (red.), *Los judíos en la España contemporánea: historia y visiones, 1898-1998*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha: 121-133.
- Cohen, Mario Eduardo (2012), *Las palabras hebreas en la lengua española*, www.enlacejudio.com o hebrajskiej etymologii słów w języku hiszpańskim: <http://www.enlacejudio.com/2012/11/01/las-palabras-hebreas-en-la-lengua-espanola/> (20.12.2015)
- Cordero Navarro, Catherine (2000), *El problema judío como visión del «otro» en el reino visigodo de Toledo. Revisiones historiográficas*, "En la España Medieval", nr 23: 9-40.
- Cavero Martínez de Pisón, José (2000), *Constitución y libertad religiosa en España*, Madryt, Dykinson.
- Cebrián Abellán, Aurelio (2001), *Los judíos españoles hoy*, "Anales de Historia Contemporánea, 17", Murcia, Universidad de Murcia: 467-484.

- Díaz-Mas, Paloma (1997), *Los sefardies: historia, lengua y cultura*, Barcelona, RIOPIE-DRAS EDICIONES.
- Díaz-Mas, Paloma (2000), *Repercusión de la campaña de Ángel Pulido en la opinión pública de su época: la respuesta sefardí* (w:) Juan González-Barba (red.), *España en la cultura hispánica en el sureste europeo*, Ateny, MAE: 326-339.
- Durham-Seminario, Lee Ann (1975), *The History of the Black,, the Jews, and the Moors in Spain*. Madryt, Colección Plaza Mayor Scholar.
- Eiroa San Francisco, Matilde (2001), *Las relaciones de Franco con Europa Centro-Oriental: (1939-1955)*, Barcelona, Ariel S.A.
- Éliyachar, Elie (1971), *Presentación*, (w:) R. Cohen (red.), *Actes de la recontre d'Amsterdam 14-17 de enero 1971*, Amsterdam, Federation Sephardite Mondiale: 60-68.
- Estrugo Hazán, José Meir (2010), *Retorno a Sefarad*, Sewilla, Editorial Renacimiento.
- Ezkerra, Iñaki (2014), *El nuevo antisemitismo*, ABC: <http://www.abc.es/lasfirmasde-abc/20140804/abci-nuevo-antisemitismo-201408041351.html> (21.01.2016)
- Fraenkel, Carlos (2006), *Maimonides God and Spinoza's Deus sive natura*, "Journal of the History of Philosophy", nr 44: 169-215.
- Galovská, Lenka (2007), *La diáspora judía en España durante el reinado de los Reyes Católicos*, Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Ústav románských jazyků a literatur.
- García de Blas, Elsa (2014), *España, entre los países europeos con más prejuicios sobre los judíos*, El País: http://politica.elpais.com/politica/2014/05/21/actualidad/1400682594_935054.html (21.01.2016)
- García Yebra, Valentín (1994), *Traducción: Historia y Teoría*, Madryt, Gredos.
- González, Isidro (1991), *El retorno de los judíos*, Madryt, NEREA.
- González, Isidro (2014), *Los judíos y España después de la expulsión*, Kordoba, Almuzara.
- Hassán, M., Iacob (1970), *Primer Simposio de Estudios Sefardíes*, Madryt, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Hernando, de Larramendi, Miguel; Fernández Parilla Gonzalo, Gil S., José (red.), (1997), *Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo: el papel de la traducción*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.
- Hernández González, Carmen (2001), *Un viaje por Sefarad: la fortuna del judeoespañol*, Anuario, Madryt, Instytut Cervantesa: 41-56.
- Hinojosa Montalvo, José, Ramón (2000), *Los judíos en la España medieval: de la tolerancia a la expulsión*, (w:) *Desamparados Martínez San Pedro, María*, "Los marginados en el mundo medieval y moderno", Almería, Instituto de Estudios Almerienses: 25-41.
- Hristova-Dijkstra, Marie (2001), *Memoria prestada. El Holocausto en la novela española contemporánea: los casos de Sefarad* de Muñoz Molina y el *Comprador de Aniversarios* de García Ortega, Amsterdam, Universidad de Amsterdam.
- Israel Garzón, Jacóbo (2014), *El retorno de Sefarad y los judíos de España*, "Judaísmo. Contribuciones y presencia en el mundo contemporáneo", Madryt, Escuela Diplomática nr 51: 329-378.
- Johnson, Paul (2006), *La historia de los judíos*, Madrid, Zeta Bolsillo.

- Kraemer, L., Joel (2010), *Maimónides. Vida y enseñanzas del gran filósofo judío*, Barcelona, Kairós.
- Lacave, José Luis (1978), *Presentación*, "Estudios sefardíes" nr 1, Madryt, Instituto Arias Montano: VII-IX.
- Lafuente, Sandra (2014), *Por qué España les quiere dar ciudadanía a los judíos sefardíes*, BBC: http://www.bbc.com/mundo/noticias/2014/04/140328_espaa_sefardies_pasaportes_az_bd (02.01.2016)
- Levin, Shana (2004), *Perceived group status differences and the effects of gender, ethnicity and religion, on social dominance orientation*, "Political Psychology" t. 25. nr 1: 31-48.
- Levine-Melammed, Renee (2004), *A question of identity*, Londyn, Oxford University Press.
- Lisbona Martín, José Antonio (2014) *Mapa del mundo judío en el siglo XXI*, "Judaísmo. Contribuciones y presencia en el mundo contemporáneo", Madryt, Escuela Diplomática nr 51: 13-28.
- Lomba Fuentes, Joaquín (1997), *La raíz semítica de lo europeo*, Madryt, Akal.
- Menendez Pelayo, Marcelino (1962) *Orígenes de la novela*, wyd. 2, t. 3, Madryt, Consejo Superior de Invetigaciones Cientificas.
- Minder, Raphael (2015), *España camino a la ciudadanía para judíos sefardíes*, "Diario": http://diario.mx/Nyt/2015-06-12_5ad8460c/aprueba-espaa-camino-a-la-ciudadania-para-judios-sefardies (12.12.2015).
- Netanyahu, Benzion (1998), *Don Isaac Abravanel. Statesman & Philosopher*, Londyn, Cornell University Press.
- Orello, Daniel J. (2016), *La comunidad judía denunciará a "El Jueves" por una viñeta antisemita*, El Mundo: <http://www.elmundo.es/f5/2016/02/11/56bc9622601d620a8b4581.html> (21.01.2016).
- Paldiel, Mordecai (2007), *Diplomat Heroes of the Holocaust*, Nowy Jork, KTAV Publishing House.
- Pérez, Joseph (2005), *Los judíos en España*, Madryt, Marcial Pons Historia.
- Pérez, Joseph (2007), *History of a Tragedy*, tłum. z języka hiszpańskiego na angielski: Lysa Hochroth, Chicago, University of Illinois Press.
- Ríos Rojas, Antonio (2002), *Maimonides y Leibniz*, "Revista Espanola de Filosofía Medieval", nr 9: 287-295.
- Romón Juan, Iván (2009), *La arquitectura mudéjar: aglutinante social y expresión del primer estilo español*, 529-540, Actas XLIII, Malaga, AEPE.
- Rother, Bernd (2005), *Franco y el Holocausto*, z niemieckiego na hiszpański przełożyła: Leticia Artiles Gracia, Madryt, Marcial Pons Historia.
- Rozenberg, Danielle (2010), *La España contemporánea y la cuestión judía: retejiendo los hilos de la memoria y de la historia*, z francuskiego na hiszpański przełożyła: Paola Martínez Pestana, Madryt, Casa Sefarad-Israel, Marcial Pons.
- Rueda Román, Andrés (2013), *Franco, el ascenso de un dictador*, Madryt, Ediciones Nowtilus S.L.
- Sachar, Howard (1995), *Farewell España: The World of Sephardim Remembered*, Nowy Jork, Random House.

- Stallaert, Christine (2004), *Perpetuum mobile: entre la balcanización y la aldea global*, Barcelona, Anthropos Editorial.
- Suárez Fernández, Luis (1988), *Iglesia y judíos en España durante la Edad Media*, "Hispania sacra", t. 40, nr 82, Salamanca.
- Tremlet, Giles (2010), *General Franco gave list of Spanish Jews to Nazis*, The Guardian: www.theguardian.com/world/2010/jun/20/franco-gave-list-spanish-jews-nazis (21.12.2015)
- Trías Sagnier, Jorge (2011), *Los judíos sefardíes y la patria española*, "Cuadernos de Pensamiento Político enero-marzo 2011": 191-204.
- Varsavsky, Martín, *La pureza está en mezcla*: [www.elmundo.es/blogs/elmundo/lapurezaestaenlamezcla/\(07.01.2016\)](http://www.elmundo.es/blogs/elmundo/lapurezaestaenlamezcla/(07.01.2016)).
- Vegas González, Serafin (1998), *Escuela de Traductores de Toledo en la historia del pensamiento*, Toledo, Ayuntamiento de Toledo.
- Walaszek, Adam (2007), *Migracje Europejczyków 1650-1914*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wistrich, Robert Solomon (1994), *Antisemitism: The Longest Hatred*, Nowy Jork, Schocken.
- Wistrich, Robert Solomon (2011), *La «otredad» judía en la historia europea: pasado y presente*, (w:) Silvina Schammah Gesser, Raanan Rein (red.), *El otro en la España contemporánea. Prácticas, discursos y representaciones*, Sevilla, Fundación Tres Culturas del Mediterráneo: 55-82.

Inne źródła:

- Ustawa 12/2015 z dnia 24 czerwca 2015 r. o preferencyjnym przyznawaniu hiszpańskiego obywatelstwa Żydom sefardyjskim (*Ley 12/2015 de 24 de junio, en materia de concesión de la nacionalidad española a los sefardíes originarios de España*): https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2015-7045 (12.12.2015).
- Cuadernos de la Escuela Diplomática número 51. *El judaísmo. Contribuciones y presencia en el mundo contemporáneo*. Z oficjalnej strony Ministerstwa Spraw Zagranicznych Hiszpanii: http://www.exteriores.gob.es/Portal/es/Ministerio/Escuela-Diplomatica/Documents/Cuadernos%2051_web.pdf (02.01.2016).
- Encyclopedia Judaica: <http://www.encyclopedia.com/article-1G2-2587518043/sephardim.html> (16.01.2016).
- Rada Języka Polskiego: <http://www.rjp.pan.pl/> (15.12.2015).
- Żydowski Instytut Historyczny: http://www.jhi.pl/psj/ladino_judesmo_jezyk_judeo-hiszpanski (20.12.2015).
- Muzeum Żydów Sefardyjskich w synagodze El Tránsito w Toledo (Museo Sefardí): <http://www.mecd.gob.es/msefardi/museo.html> (21.12.2015).
- Observatorio del Pluralismo Religioso, Explotación de datos, *Directorio de lugares de culto. Diciembre 2013*: http://www.observatorioreligion.es/upload/04/39/Explotacion_Directorio_diciembre_2013.pdf (21.07.2016).

Ustawa 7/1980 z dnia 5 lipca 1980 o wolności wyznania w Hiszpanii (*Ley Orgánica 7/1980, de 5 de julio, de Libertad Religiosa*):

<https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1980-15955> (21.07.2016).

Ustawa 25/1992 z dnia 10 listopada 1992 r. o porozumieniu i współpracy (*Ley 25/1992, de 10 de noviembre, por la que se aprueba el Acuerdo de Cooperación del Estado con la Federación de Comunidades Israelitas de España*):

https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-1992-24854 (21.07.2016).

Aki Yerushalayim: <http://www.aki-yerushalayim.co.il/anl/> (07.01.2016).

Myladino, strona poświęcona językowi ladino: <http://www.myladino.com/> (07.01.2016).

Szkoła Estrella Toledano (*Escuela Estrella Toledano*): <http://www.colegiogabiroltoledano.com/> (07.01.2016).

Federacja Wspólnot Żydów Hiszpańskich (*Federación de Comunidades Judías de España*): <http://www.fcje.org> (07.01.2016).

Centro Sefarad-Israel: <http://www.sefarad-israel.es/quienes-somos-centro-sefarad-israel> (02.01.2016)

Sefardiweb: <http://www.proyectos.cchs.csic.es/sefardiweb/node/2> (20.01.2016)

Hiszpańskie Ministerstwo Gospodarki (Ministerio de Economía y Competitividad):

<http://www.mineco.gob.es/portal/site/mineco/> (20.01.2016)

Naczelna Rada Badań Naukowych (Consejo Superior de Investigaciones Científicas):

<http://www.csic.es/> (20.01.2016).

Instytut Języka, Literatury i Antropologii (*Instituto de Lengua, Literatura y Antropología*):

<http://illa.csic.es/> (20.01.2016).

Centrum Nauk Humanistycznych i Społecznych (Centro de Ciencias Humanas y Sociales): www.cchs.csic.es (20.01.2016).

Anti-Defamation League: <http://global100.adl.org/#country/spain/2014> (08.02.2016).

STRESZCZENIE

W artykule została podjęta próba przedstawienia historii hiszpańskich Żydów, a następnie losów Żydów sefardyjskich oraz ich statusu we współczesnej Hiszpanii, a także ukazania ich miejsca w dzisiejszym społeczeństwie hiszpańskim z nawiązaniem do czasów II wojny światowej, która miała znaczący wpływ na tę grupę mniejszościową. Opisana została kwestia wpływu, jaki miała kultura żydowska na hiszpański krąg kulturowy oraz zobrazowane zostało jak ten wpływ malał wraz z upływem czasu. Artykuł traktuje również o problemie antysemityzmu, który w dużej mierze wpłynął na malejącą rolę Żydów w Hiszpanii.

Słowa kluczowe:

Żydzi, Sefardyjczycy, wielokulturowość, antysemityzm.

SUMMARY

Return of the Sephardi Jews. Jews in contemporary Spain

In the article the author presents the history of Spanish Jews and their status in contemporary Spain. The article focuses on their position in the modern Spanish society with reference to the World War II; a period which was of substantial influence for this minority group. The article shows the impact that Jews had on Spanish culture and how it has been decreasing over the years. There is also an analysis of the anti-Semitism issue which has had a substantial influence on the decreasing role of Jews in contemporary Spain.

Keywords:

Jews, Sephardic Jews, multiculturalism, anti-Semitism.